

Л. Е. Добрунова

А. А. Івашура

Харківський національний економічний університет

Л. А. Бортник

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ РУХУ НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА У 1917 РОЦІ

Напередодні національно-демократичної революції та протягом 1917 р. у Харкові, як у великому соціальному організмі, відбувались важливі демографічні та соціально-економічні процеси. Динаміка руху населення, вплив міграційних явищ, вікова, статевая, соціальна структура пояснюють важливі і складні процеси, які відбувались у місті протягом 1917 р.

Якщо порівняти дані переписів населення, то з 1897 до 1912 рр. населення міста збільшилось на 66915 чол., або на 37,9% (за 15 років). З грудня 1912 до початку 1915 р. — на 6062 чол., або на 1,03% (майже за 2 роки). З початку 1915 р. до травня 1916 р. населення міста зросло на 36995 чол. — на 15% (майже за півтора року). І з травня 1916 до кінця 1917 р. населення збільшилось на 5063 чол., що становить 1,7%.

Різкий сплеск спостерігається в 1915-1916 рр., коли середньорічний приріст населення становить 18498 чол., що має відповідне пояснення: саме тоді через місто пройшла найбільша хвиля біженців з початку першої світової війни, значна їх частина осіла у Харкові. Дещо стабілізується цей показник у 1916-1917 рр., але на рівні, що перевищував показники початку ХХ ст. — 5063 чол.

Зростання населення міста йшло двома шляхами: за рахунок природного та механічного приростів. Ще до війни воно зростало у більшості за рахунок саме механічного приросту. Так, згідно з даними перепису 1912 р., населення, яке народилось у Харкові, складало 76635 чол., що становило 32% всього зареєстрованого населення. Кількість жителів, які народились за межами міста, тобто прибулі, складала 159057 чол., відповідно 66%. Походження решти —

4212 чол. (2%), була невизначена [12, с.34-35]. Таким чином, кількість жителів міста, які народились за його межами, майже вдвічі перевищувала кількість корінних жителів, тобто головним джерелом зростання населення міста був механічний приріст.

За роки Першої світової війни спостерігалось зменшення кількості шлюбів та народжуваності. Ряд дослідників, зокрема С. Новосельський, вважали, що майже ніяких даних про природний приріст населення з 1917 до 1919 рр. отримати не можна [14, с.101]. Але він відзначав зниження кількості шлюбів у 1916-1917 рр. у порівнянні з 1913 р. і падіння народжуваності у 1915-1919 рр. [14, с.77, 82]. Це було характерним і для Харкова. Так, шлюбів у 1914 р. було зареєстровано на 6718 менше ніж у 1913 р. [9, с.12-13]. За відсутністю прямих даних можна припустити, що ця тенденція збереглася напередодні та в 1917 р. Але джерела механічного приросту населення змінились, стали більш різноманітними.

Перш за все, це було джерело, пов'язане з наслідками війни. І. Вологодцев писав, що війна значною мірою вплинула на демографічну ситуацію в містах України, зокрема в Харкові. «Особливий вплив мало біженство, яке потягло за собою значне розбухання деяких міст...особливо великим був вплив населення в найкрупніших містах України...», в тому числі, як зазначає дослідник, у Харкові [8, с.139]. Біженці тікали з місць бойових дій. Через Харків прокотилась величезна їх хвиля. Певна маса осіла у місті та приміській зоні. За даними обчислювання 10 травня 1916 р. у Харкові їх нараховувалось 36862 чол. Але фактично було більше. Так, на січень 1916 р., згідно з кошторисом міської Управи з влаштування біженців., у місті їх було зареєстровано 43000 чол., а в червні 1916 р. — ще більше — 44897 чол. [2, оп.1, спр.251, арк.84, 410]. Частина їх була транзитними.

Другим джерелом збільшення населення стала евакуація робітників заводів “ВЕК”, “Герлях і Пульст”, “Лейтнера”, Гордзялківського, інших підприємств та їх сімей з районів, найближчих до зони бойових дій. Тільки на

найбільших з них чисельність складала близько 3000 чол. [2, оп.2, спр.180, арк.39-43].

Чисельність жителів зросла також за рахунок військовослужбовців; у 1916р. тільки поранених та одужуючих у лазаретах і шпиталях міста нараховувалося близько 8500 чол. Також збільшувалась чисельність Харківського гарнізону. Так, згідно з документальними даними, на 1 січня 1915 р. у місті знаходилось 9440 військовослужбовців діючої армії й 3545 чол. запасних нижніх чинів. Але вже в 1917 р. чисельність військ Харківського гарнізону значно зросла. За даними газети «Рідне слово» та за підрахунками таких дослідників як П. Павлюк, М. Кулемін, у лютому, травні, жовтні — нараховувала близько 40 тис. військових [10, с.32; 7, с.13]. Однак, не можна не зазначити, що і ця цифра не була постійною, вона весь час змінювалась внаслідок того, що Харків був одним із пунктів формування та підготовки підрозділів для відправки на фронт і особовий склад весь час змінювався [7, с.14].

Наприкінці 1917 р. у Харкові з'явилися нові військові підрозділи. Це були так звані «північні загони», які нараховували до 2 тис. бійців [3, с.209-210].

Населення міста також збільшувалось за рахунок осіб, які приїздили до міста і влаштовувались на роботу (головним чином, на підприємства оборонної промисловості, які потребували робочої сили) [11, с.282]. Це були жителі Харківської та інших, головним чином, сусідніх областей, губерній. Їхню точну чисельність встановити неможливо через відсутність даних.

Але зміни чисельності населення Харкова, як під час війни, так і протягом 1917 р. були пов'язані не тільки зі збільшенням його кількості. Водночас відбувався і процес відтоку населення. Перш за все, це були мобілізовані до армії. Так, за даними комісії з опікування родин запасних нижніх чинів на 1 вересня 1914 р. у Харкові було мобілізовано воїнів з 4742 родин, в червні 1915 р. — із 6286 родин, а на січень 1916 р. було мобілізовано з 11018 родин [1, оп.1, т.4, спр.3543, арк.201]. Імовірно припустити, що їх чисельність була ще більшою через військові дії, що тривали, особливо влітку 1917 р.

Але в 1917 р. кількість населення, яке виїздило з міста, складало не лише мобілізовані до армії. На початку 1917 р. відбувався відтік робітників з міста до села внаслідок нестачі продуктів харчування та дорожнечі.

На рух населення протягом 1917 р. вплинули й революційні події. Так, наприкінці жовтня-листопада 1917 р. значна частина червоногвардійських загонів, які були сформовані з міських жителів — робітників харківських підприємств (загальна їх чисельність коливалась (за різними даними, від однієї до трьох тис. чол.), відправлялась на різні військові операції поза межами міста. Частина з них, поповнюючи регулярні більшовицькі загони, до міста вже не поверталась [3, 21 листопада].

Таким чином, за сухими цифрами про зростання чисельності населення напередодні 1917 р. насправді криються складні процеси, які відбувалися в динаміці населення: з одного боку — зростання загальної кількості населення за рахунок природного та механічного приросту, з іншого — його зменшення. 1917 рік не був винятком. Так, як зазначалося вище, згідно з документальними даними, населення міста з 10 травня 1916 р. до 31 грудня 1917 р. збільшилось на 5063 чол. Але за цей час також відбулись дуже важливі зміни. Приїхало до міста 21075 чол., а виїхало 16012 чол. [6, с.8]. Таким чином, ми спостерігаємо процес заміни одних верств населення іншими. Це впливало на буденне життя. Зростання населення позначилось на відсутності вільних квартир, перенаповненості транспорту, посиленні вуличного руху. Прибулі вносили свої, характерні риси, додаючи Харкову атрибутів тилового міста.

Не додавала стабільності міському господарству і морально-психологічному клімату у місті й «людина з рушницею». Це особливо рельєфно позначилось на заворушеннях на транспорті. Міська управа вимушена була навіть зупинити рух трамваю. Солдати також брали участь у заворушеннях, які відбулись у місті наприкінці вересня (на ґрунті дорожнечі та нестачі продуктів). Навіть міська міліція була не в силах приборкати військових і часто відмовлялась від виконання своїх обов'язків.

Але населення Харкова змінювалось не лише кількісно, відбувались зміни у його якісному складі. Наприклад, з одного боку, — зростає чисельність пролетаріату, з іншого, — скорочується кількість кваліфікованих робітників через їх мобілізацію до армії. Але промисловість потребувала робочих рук, до міста приїздило у пошуках роботи населення з повітів Харківської та сусідніх губерній. Саме колишні селяни поповнювали робітничий клас та прислугу (виконували некваліфіковану роботу). До роботи ставали і біженці, серед яких працездатного населення старше 15 років нараховувалось майже 70% . Крім робітників промислових підприємств, у Харкові досить значною соціальною групою були ремісники — майстри, робітники та учні — разом становили у 1914 р. близько 34000 чол. [10, с.36]. Але враховуючи подальший промисловий розвиток і загальну тенденцію до зменшення кількості таких підприємств, можна припустити, що чисельність цієї категорії міського населення у 1917 р. зменшилась. Робітники цих дрібних підприємств мали дуже низьку заробітну плату. Часто вона не перевищувала середньої плати чорнороба, а у майстра не перевищувала платні звичайного робітника [14, с.102-104, 117, 138].

Таким чином, напередодні та протягом 1917 р. населення Харкова невпинно зростало. В 1917 р. Харків мав жителів майже на чверть більше, ніж всі інші 14 міст губернії разом. Прибулі повинні були осісти, облаштуватися на новому місці. Але зробити це було важко. Тому суперечлива поведінка цієї категорії населення додавала нестабільності соціальній картині в самому місті, особливо, якщо брати до уваги бурхливі події 1917 року. І це разом із змінами у якісному складі позначилось на всіх подальших подіях у місті.

Література

1. ДАХО — Ф.19. Харьковское губернское по земским и городским делам присутствие. 1892-1917 гг.
2. ЦДІА України. — Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. 1914-1917 рр.
3. Нова громада. Орган Ради Слобідської України. — 1917.

4. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Харьков, 1930. — Вып.1.— С.93-205.
5. Гарчев П.И. Большевики — организаторы и руководители вооруженных сил социалистической революции на Украине // Великой партии отряд: Из истории большевистских организаций Украины. — К.: Политиздат Украины, 1985. — С.189-220.
6. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. — Харьков: Труды стат. отд. Харьк. гор. Управы, 1914. — Вып.1. — 68 с.
7. Кулемин Н.Н. Военная работа харьковских большевиков в период подготовки и победы Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 – февраль 1918 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Харьков, 1971. — 28 с.
8. Новосельский С.А. Влияние войны на естественное движение населения // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914-1920гг. — М.-Пг., 1928. — Вып.1.— С.48-120.
9. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. — Харьков, 1912. — 141 с.
- 10.Павлюк П. Харківська Червона Гвардія (лютий 1917 – березень 1918 рр.). — К.: Укрполітвидав, 1948. — 100 с.
- 11.Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: Зб. документів і матеріалів: Березень 1917 – березень 1921 рр. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 757 с.
- 12.Статистические сведения по г. Харькову: Приложение к “Известиям Харьковской городской Думы”. — Харьков: Гор. тип., 1917.
- 13.Статистический ежегодник на 1913 год. — Спб.: Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. — 747 с.
- 14.Ховрин Н.А. Балтийцы идут на штурм: Военные мемуары. — М.: Воениздат, 1966. — 215 с.